

HELYZETVISZONYÍTÓ HATÁRNEVEINK

Írta: INCZEFI GÉZA

Hazánkban folyó szervezett névgyűjtés terebélyesedése nagy jelentőségű tudományos szempontból, hiszen a gyűjtők pusztuló hagyományainkat mentik meg a tudomány számára a gyorsan terjedő művelődés elől. Ezenfelül e munka nevelő hatása is rendkívül nagy, hiszen a nagyszámú gyűjtő tevékenysége szélesebb tömegekre áttételeződött, és a honismeret iránti érdeklődést nagyra fokozta. Ennek a következménye, hogy vidéken a helyi hagyományok megbecsülése illő rangot kapott. A régebbi gyűjtemények és az újak tanulmányozása nagy örömet okoz a szakembereknek és az érdeklődőknek egyaránt, hiszen a magyar névadásnak az eddiginél sokkal gazdagabb világa tárul fel, és így lehetővé válik különleges névtípusok számbavétele. Különösen leggazdagabb szinkron gyűjteményünk, a zalai kötet anyagának tanulmányozása nyújt erre lehetőséget, és ha az észlelt típusokat más vidékről szóló gyűjteményekben is megtaláljuk, ez csak fokozhatja érdeklődésünket. Legutóbb határneveink nagyon változatos formagazdagságát észlelhettem ilyen módon, amely annak a következménye, hogy neveink a névközületté válás folyamatában számos fokozatot képviselnek: névpárok, sokféle névváltozatok élnek ennek nyomaként (erről szóló tanulmányom a II. Névtudományi Konferencia kiadványában jelent meg; 56—60). Ez alkalommal több gyűjtemény alapján olyan neveket elemezek, amelyek úgy lokalizálnak valamely területet, hogy egy más földrajzi alakulathoz való viszonyát nevezik meg. Ezért nevezem őket *helyzetviszonyító határneveknek*.

Egyes területek megnevezésére a közösség nem alakított ki egyedi neveket, hanem e területeket (földrajzi alakulatokat) egy közeli helyhez viszonyítva lokalizálja. Ha valamely terület megnevezéseit általában toponimiáknak nevezzük, akkor ezeket tréfásan *anonimiáknak* nevezhetjük. Ilyen nevünk sok van az általánosan ismertek (főleg tájrészek) között is (például *Tiszántúl*, a névtelen terület jelölésére az ismert *Tisza* folyóhoz való helyzete szolgál), de a határnevek e csoportjának számbavétele és elemzése különösen érdemesnek látszik, mert változatos és gazdag névadási rendszer tárul elének e csoportban.

Ez a névadási mód nem jelölésátvitel vagy jelöléstágulás [1], mert nem viszünk át nevet egy más (közeli vagy távoli) területre, hanem a névtelen területet úgy tartják számon, hogy egy megnevezett helyhez viszonyítjuk, tehát az ismeretlent ismert hely nevével jelöljük. Például Kalotaszeg vidékén egy szántó neve *Verezsomb mege* (Kal. 144); Szegeden egy vízér melletti magasabban fekvő területet *Sebesfok hájtja* névvel illettek (Szeg. 79). Ez utóbbiban a *Sebesfok* a megnevezett, egy közeli háts területet ahhoz viszonyítunk. A jelöléstágulással [2] van valamely közös vonása e jelenségnek azáltal, hogy a név a szomszédos területre is vonatkozik, de ez a vonatkozása csupán viszonyítás, a névtelen terület helyének a közeli megnevezetthez való viszonyítása. Ezek szerint neveink nagyobb része valamely földrajzi alakulat megnevezése, de nem kevés azoknak a száma sem, amelyek a megnevezettek viszonyításai.

A szakirodalomban nem ismeretlen ez a típus, és A. Bach művében [3] *direkt* (abszolút) és *indirekt* (relatív megnevezéseket különböztet meg (II/1, 1 §, 5 a, b): *der Flutgraben — Hinter — vor dem Flutgraben*. Más szerző (uo. 699 §) *primér* és *szekundér* határnevekről szól, és ezzel kapcsolatban Bach utal arra (uo.), hogy a névadás lényegéből következik, hogy először csak a fontos és szembeötlő földrajzi alakulatokat nevezik meg, és más helyeket másodlagosan az előbbihez viszonyítva jelölik. E kétféle terminushoz a következőket fűzhetem hozzá. A *direkt* és *indirekt* terminust alkalmasabbnak tartottam annak megjelölésére, hogy a név a jelölt tájat magát (valamely tulajdonságát stb.) jelöli-e vagy a rajta levő növények, állatok, te-reptárgyak, a földhöz kapcsolódó asszociációk stb. képezik a névadás alapját [4]. A *primér* és *szekundér* terminus a jelenséget történetiségében jelöli, de nem tartom eléggé kifejezőnek, hiszen számos más vonatkozásban is kategorizálhatunk elsődleges és másodlagos névcsoportokat (pl. a differenciálódás jelenségénél, [5]). Mindezzel szemben a *helyzetviszonyító név* műszó a jelenség lényegét nevezi meg.

A helyzetviszonyító nevektől el kell különíteni azokat, amelyek ún. belső differenciával keletkeztek (i. h.), és csak egy részterületet jelölnek. Ilyenek: *Berkenyes — Berkenyesfeneke* (Kal. 278), amelyekből ez utóbbi a *Berkenyes* nevű területnek mélyebben fekvő részét jelöli.

A helyzetviszonyító nevek névadási indítéka részben gazdasági, részben lélektani. A gazdasági szempontot is figyelembe kell venni, ezért csak ennek kiemelésével fogadható el Bachnak az a megállapítása, hogy először csak a fontos és szembeötlő földrajzi alakulatokat nevezik meg (l. fenn). A lakosság azokat a területeket korán megnevezi, amelyeken munkáját végzi, és itt gyakorlati szükségből fakad a névadás; munkaterületen tájékozódnia kell, és nyelvi formába kell önteni a lokalizációt. Tehát a névadás indítéka gazdasági természetű ebben az esetben. Ez az indíték okozhatja, hogy elsődlegesen megnevezhetett az ember különleges (kiemelkedő) karakterisztikumok nélküli kisebb területeket is. A gazdasági szempontból kevésbé fontos terület egy ideig névtelen maradhat, később a település gazdasági érdeklődési körébe jutva, megnevezési igény támadhat. A névtelen terület megnevezése egyedi névvel vagy helyzetviszonyító névvel történhet. Ebben az esetben a névadásban érvényesülhet az a lélektani tényező, hogy egy nagy benyomást keltő, jellegzetes földrajzi alakulathoz (építményhez) viszonyítja a közösség az elnevezendő területet. Ilyen módon az elsődleges viszonyító név valamilyen viszonyító nyelvi elemmel egészül ki, és emellett a megnevezendő terület valamilyen sajátosságát jelölő névszó is csatlakozhat a névhez. Ez azonban — amint látni fogjuk — nem szükségszerű. Tehát például ha egy malom mellett fekszik a rét, azt így nevezhetjük meg: *Malomnál levő rét* vagy *Malomirét*, de más formák (*Malom-rét*) is alakultak ki. Itt jegyezzük meg, hogy a határozott névelő nem alkotó eleme a neveknek, tehát *Falun alu(l)* (Kal. 65), nem *A Falun alul*.

A nyelv gazdagságának a következménye, hogy ennek az alapján egyszerű helyzetviszonyításnak is sokféle és változatos nyelvi megvalósulása van, és ezzel gazdag névrendszer alakult ki. Ezt a viszonylag nem nagy számú névből álló, de szövevényes rendszert a tágabb kategóriáktól a részletezőbb felé haladva lehet könnyebben feltárni. Először két nagy csoportot alakíthatunk ki aszerint, hogy a jelölt terület megnevezetlen-e vagy megnevezett. Megnevezetlen maradt a jelölt terület például a nevekben: *Csere felett* (Kál. 135), *Kert alatt* (RR. 29, 186), *Hegye-bellü* (Z. 132/29), *Temető-mellett* (Z. 88/69), *Matyon innen* (Szeg. 60), *Kati-tag mente* (Bl. 80) stb. A másik csoport neveiben a jelölt területet is megnevezte a közösség: *Bokroshegytanya* (=a bokros hegyenél levő tanya; RR. 182), *Kocsma-rét* (Z. 236/38). Néha így ellentétes fogalmakat jelölő nevek is egymás mellé kerülhetnek: *Disznóvőttyető* (Kal. 169). Az egyik gyűjteményben (RR.) három *-tájéka* és egy *-környéke*

különleges alapelemű nevet találunk: *Szőlőshegy* — *Szőlőshegytájéka* (326), *Zsoldos-tavasza* — *Zsoldostájéka* (328) és a *Temehegy* mellett fekvő *Temehegykörnyéke* (327), amely — a magyarázat szerint — a „Temedülő közepe táján kiemelkedő szántó” (327). A magam tapasztalata és e gyűjteménnyel kapcsolatban megjelent közlemény [6] alapján ezeket csak köznévi megjelöléseknek kell minősítenünk. A fenti két fő csoport elkülönítése természetesen elég mesterkéltné, csak a nevek mai alakján alapul, de a megnevezetlen, csupán viszonyítással lokalizáló nevek közül több rövidülés folytán is keletkezhetett: a területet jelölő alapelem kiesett a használatban a névből, *Falu-feletti-legelő* (H. 32) → *Falu feletti*. Erre a gondolatra az készlet, hogy a nevek egy csoportjában a viszonyítást kifejező nyelvi elem *-i* képzővel van ellátva: *Tóttés-aluli* (Z. 51/25), *Falu-fölötti* (Z. 72/82), *Rakotlám-mögötti* (Z. 139/43); e melléknevesítés alapján pedig föltételezhető az alapelem egykori megléte.

E nagyobb kereten belül elemzem tovább neveink e csoportját. Erre legalkalmasabbnak látszik a *viszonyítás szerinti számbavétel*.

A megnevezetlen alapelemű nevekben a viszonyítást *névutó* fejezi ki (alatt, alul, belül, előtt, felett, fölül, innen, között, mögött, mellett, túl; ezek legtöbbje *-i* képzővel is előfordul). Viszonyító jelentéstartalmú *névszók* is gyakoriak neveinkben (*alj, elő, föl, hát, köz, meg(e), mellék, mente, oldal, szél, tő, vég*, ezek legtöbbje birtokos személyranggal, illetőleg *-i* képzővel is él. (Példáinkban nem jelölnek részterületet). E sokféle, változatos viszonyítás közül az *alja* jelentősége igen nagy, és így tipikus a magyar névadásban, mert minden vidéken megtalálható: *Malomhegy ajja* (Kal. 288), *Kertek alja* (Bl. 8), *Égresalja* (RR. 347), *Kövesalja* (H. 61), *Tüsökajla, Telekalja* (Szeg. 91, 94). Feltűnően nagy számban került elő Zala megyéből ez a típus: *Alsó alla* (Z. 73/19), *Avas alla* (Z. 101/43), *Berek alla* (sok adat, Z. 84/49), *Bükk alla* (sok adat, Z. 106/59), *Krumpis-ház alla* (Z. 72/170), *Telek alla* (sok adat, Z. 66/19, 188/71) stb. Egy-két példa más viszonyításra: *Bükkeleje* (Kal. 250), *Temető föli* (Z. 19/61), *Kétérköz* (RR. 262), *Veressdomb mege* (Kal. 144), *Hegymöge* (H. 45), *Vadamos melléke* (Z. 74/63), *Matyódal* (Szeg. 60), *Kerdrvég* (egy szántó neve! Z. 82/20).

Külön kell említenem ebben a csoportban azokat, amelyek igenevet tartalmaznak. Például a *düllő* (ragos névszó után régi típus!), *járó, nyúló, való* igeneveket találtam a megnevezetlen típusban: *Dombra-düllő* (Z. 238/93), In loco vulgó: *Baczi alájáró dicto* (Kal. 215), *Rétre járó* (Bl. 124), *Szalaijáró* (Z. 17/23), *Nagy-útra-nyúló* (Z. 132/110), *Ökörutámvaló* (Kal. 306).

Megnevezetlen marad a terület több példában a névutóval (esetleg ragos névszóval) kifejezett viszonyítás után: *Tullamaty~Tulamaton* (Szeg. 60), *Túl az erdőn* (RR. 22). A vizsgált gyűjteményekben alig találtam ennek a típusnak általánosan ismert, fordított sorrendű alakulatait: *Dunántúl, Tiszántúl* ilyen *Tiloson túl* (Z. 247/352). Ragos névszóval kifejezett viszonyítást leltem néhány példában: *Fejiróknál* (Kal. 64), *Nyárfánál* (RR. 229). Külön meg kell jegyezni, hogy ezeket a ragos neveket nem szöveggörnyezetben közlik a gyűjtők.

A megnevezett alapelemű nevekhez az alaki átmenetet az a csoport alkotja, amelyek nevei viszonyító elemet is tartalmaznak, és földrajzi fogalom neve a név alapeleme: *Ak-hegyallaji-kút* (gyakori e vidéken, Z. 5/29), *Kurtahegy-aji csorgó* (Kal. 73), *Kertek-fölötti-fődek* (Z. 231/24), *Falu-feletti legelő* (H. 32), *Visz-közi-erdü* (Z. 186/197), *Zalán-tulli-rét* (Z. 18/48). Ez a típus nem gyakori, csak keveset találunk belőlük gyűjteményeinkben.

A főtípust a viszonyító elem nélküli nevek képviselik, amelyek tehát a viszonyítást csupán egy földrajzi névnek (vagy köznévnek) és egy földrajzi fogalom nevének szerkezeti viszonyba állítása útján érik el. A szerkezet lehet jelöletlen és jelölt egyaránt. Néhány jelöletlen példa a sokból: *Csikosér* — *Csikosérpárt* (jelentése a Csikosér

mellett, mentén levő partos terület; Szeg. 21), *Kápolnarét* (Söv. 110), *Natytó* — *Natytódomb* (Kal. 73). Csak kevés a jelölt szerkezet: *Kishegy vögye* (Kal. 199), *Pap-erdejéretje* (RR. 324). E nevek elemzésekor megfigyelhettük, hogy a viszonyítás alapjául szolgáló tag felismerhetően földrajzi név (*Malomér*, amely a *Malomérhát* viszonyító név alapját képezi). Más példákban azonban ez a körülmény nem annyira szembeötlő, és ezért elemzésükkor azt a gondolatot keltheti, hogy az alapelem és a meghatározó elem valamilyen értelmi, logikai viszonyban van egymással; például a *Görgös* nevű szőlő melletti rét neve *Görgös-tó* (Bl. 175). Azonban e példában (és sok másban) a név két tagja csak helyzetviszonyítás miatt került egymás mellé. Van azonban olyan nevünk is, amelyben a meghatározó elem (a viszonyító) nem földrajzi név, hanem csak köznévi, és ebben az esetben a tagok közötti viszony nagyon bonyolult. *Mézes-tó* a neve sásos tónak (Z. 192/108), amelynek a névadása azon alapul, hogy a partján levő fákban méhek telepedtek le. A meghatározó elem tehát egy másik (megnevezetlen) fogalom nevének meghatározója. Nevünkben egy fontos gazdasági jellegű lokalizáló nyelvi utalás elegendő arra, hogy a közösség számára a tó helyzetviszonyítását biztosítsa.

A megnevezett alapelemű nevek csoportjában az *-i* képzős helyzetviszonyítások minden gyűjteményben nagy számban megtalálhatók: *Borza-árok* (Z. 143/23) — *Borza-árki-patak* (Z. 143/22), *Gyertyán-kút* — *Gyertyán-kúti-düllő* (Z. 18/6).

A bemutatott helyzetviszonyító határneveink száma nem nagy a szokványos nevekhez képest, mégis érdemesnek tartottam elemzésüket abból a célból, hogy a magyar névadás e sajátosságait feltárjam. Meg kell azonban jegyezni, hogy megállapításaimat nem tartom véglegesnek, mert újabb gyűjtemények megjelenésekor e jelenlégről szerzett ismereteinket még gyarapíthatjuk. De úgy vélem, hogy a megadott keretbe ezek is beleilleszthetők.

A rövidítéssel idézett gyűjtemények teljes címe: Bl. = Mező András, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967 — H. = Reuter Camillo, Hosszúhetény község földrajzi nevei. MTA. Dunántúli Tudományos Intézete. Pécs, 1968 — Kal. = Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. ETI. Kolozsvár, 1942 — RR. = Kiss Lajos, Régi Rétköz. Akadémiai Kiadó, 1961 — Söv. = Inczeffi Géza, Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Ped. Főiskola Évkönyve 1958: 83—153 — Szeg. = Uő., Szeged környékének földrajzi nevei: Nytudért. 22 — Z. = Zala megye földrajzi nevei. Szerk., Papp László és Végh József. Zalaegerszeg, 1964.

IRODALOM

- [1] INCZEFFI: MNy. LX, 80—6, Uő.: Nyr. 92, 103—6.
- [2] LŐRINCZE: FöldÉl. 27
- [3] A. BACH: Deutsche Namenkunde
- [4] INCZEFFI: SzTF. TudKözl. 1965, 124—133.
- [5] INCZEFFI: MNy. LXI, 75—80.
- [6] MEZŐ: MNy. LXIV, 55—6.

МЕСТО—СОТНОСИТЕЛЬНЫЕ ТОПОНИМЫ

Г. Инцеffi

Некоторые названия локализируют так, что определяют соотношение определённой территории к другой географической конфигурации т. е. неизвестное называют с помощью уже известного названия. Эти мы называем место-соотносительными топонимами. Из сути называния следует, что те территории называют рано, на которых человек работает, незави-

симо от того имеют ли они выделяющиеся оьобенные индивидуальные черты. Название безыменной территории — если человек и там трудится — происходит индивидуальным или место-соотносительным топонимом; этот последний состоит из старого названия и из соотносительного элемента. Образовались разные формы названия. Можно различать две главные группы: остаётся неназванной сама намеченная территория, или и она получает название. Первая группа состоит только из старого названия и из соотносительного элемента, ко второй прибавляется как новый член и характеристика особенностей территории. Соотнесение может произойти с помощью послелога или отдельного имени, но соотносительный элемент может и отсутствовать.

RELATIVE BENENNUNGEN DER FLUR

Von G. Inczeft

Eine Gruppe der FN lokalisiert in der Weise, dass deren relative Lage zu einer anderen Flureinheit benannt wird, es wird also das Unbekannte mit einem schon bekannten Namen bestimmt. Diese nennen wir relative FN. Es folgt aus dem Wesen der Namengebung, dass diejenige Gebiete fñh benannt werden, auf welchen der Mensch sine Arbeit betreibt unabhängig davon, ob dieses Gebiet hervorragende spezielle Züge hat oder nicht. Die Bennenung des unbekanntes Gebietes erfolgt — wenn der Mensch seine Arbeit auch dahin erstreckt mittels eines individuellen oder relativen Namen; letztere besteht aus einem alten Namen und einem Relativelement. Es entstanden mennigfaltige Formen der Namen. Zwei Hauptgruppen sondern sich ab: das benannte Gebiet selbst bleibt ohne Namen, oder auch dieses wird benannt. Der erste besteht nur aus einem alten Namen und aus einem Relativelement, zum zweiten gesellt sich als neues Glied die Benennung irgend einer Eigenschaft. Die Benennung der relativen Lage erfolgt mittels einer Postposition oder irgend eines Namens, aber die Benennung der Relativität kann auch fehlen.